Sarnowski, Tadeusz

"Intra fines imperii" : centrum obozu w Novae : wykopaliska 1997-2002

Światowit 4 (45)/Fasc.A, 161-166

2002

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MUZEUM HISTORII POLSKI

TADEUSZ SARNOWSKI (*IA UW*)

INTRA FINES IMPERII. CENTRUM OBOZU W NOVAE. WYKOPALISKA 1997-2002 (PL. 52-68)

W ostatnich latach prace terenowe w centrum założonego za Flawiuszy obozu legionu *I Italica* w Novae nad dolnym Dunajem, w obrębie rzymskiej prowincji Mezji, a po jej podziale w 86 r. n.e. w obrębie Mezji Dolnej, koncentrowały się w północnej (tzn. frontowej) i zachodniej części dziedzińca (*forum militare*) zespołu komendantury (*principia*), na krótkich bokach bazyliki (powierzchnie Gw-Hw i Gz-Iz) i w tylnym skrzydle budowli (korytarze Dw i Dz, pomieszczenia Bw, Bz-Cz, Ez1-3) (**Fig. 1, 2**)[1].

Niski poziom wód gruntowych w 2000 r. umożliwił ukończenie eksploracji i dokumentację studni, zlokalizowanej blisko północno-zachodniego narożnika dziedzińca jeszcze w 1972 r. przez kolegów poznańskich (**Fig. 3, 4, 12**). Średnica studni, zbudowanej z niezbyt regularnych kamieni piaskowca średniej wielkości, wynosi 1,20 m, głębokość sięgała około 6 m. Ziemne wypełnisko studni było bardzo ubogie w znaleziska. Znalazły się w nim nieliczne odłamki listwowych dachówek (*tegulae*) produkcji legionowej i fragmenty czerwonego tynku. Jedyny zabytek o wiarygodnym datowaniu to odkryty jeszcze w 1974 r. fragment późnoantoniniańskiej lub seweriańskiej czarki terra sigillata, formy Drag. 37 z Westerndorf[2]. Zapewne na początku III w. musiało dojść do zasypania studni po stosunkowo krótkim okresie jej użytkowania. Na sąsiadującej ze studnią od wschodu powierzchni dziedzińca wykopaliska ujawniły obecność późnego muru z VI w. o orientacji zbliżonej do kierunku północ-południe i zbudowanego z kamieni łączonych ziemią. Poniżej, w żółtym lessie znajdowały się nieregularnie rozmieszczone i wzajemnie na siebie zachodzące wypełniska jam różnych kształtów i głębokości, najwyraźniej wykopanych w V i VI w. na niezabudowanej powierzchni dziedzińca dla dobycia lessu do celów budowlanych (**Fig. 13**). Nie wiemy niestety, czy w stanie pierwotnym dziedziniec był pokryty płytami, czy też inną utwardzoną powierzchnią. Wydaje się to jednak prawdopodobne chociażby ze względu na dużą aktywność kretów w lessowym podłożu.

Wypełniska jam na dziedzińcu zawierały oprócz fragmentów detali architektonicznych (odłamki trzonów małych kolumienek i fragment profilowanej arkady, wykonanej z jednego bloku hotnickiego wapienia), a także trzy kamienie pochodzące z piedestałów posągów. Najstarszy to prostokątny, profilowany z trzech stron gzyms z twardego wapienia hotnickiego. Jak można sądzić na podstawie zagłębień na górnej powierzchni dźwigał on grupę statuaryczną złożoną z dwóch stojących posągów z kamienia, zbliżonych rozmiarami do naturalnej wielkości. Zapewne chodziło o jedną z par cesarzy współrządzących w drugiej połowie II lub w III w. Dwa następne kamienie (miękki wapień) są dość dobrze zachowanymi, niskimi bazami posągów, niestarannie wykonanymi z wcześniejszych ołtarzy lub baz posągów. Wykute na górnej powierzchni zagłębienia w formie stóp wskazują, że na bazach stały w lekkim rozkroku i z wysuniętą do przodu prawą nogą posągi z brązu, nie przekraczające 3/4 naturalnej wielkości. Tej samej charakterystyce odpowiada baza posągu znaleziona w warunkach wtórnego użycia w narożniku późnego pomieszczenia wbudowanego w zachodnią część bazyliki. Napisy na bazach datują je na lata 430, 431 i 432 i informują, że każdy posąg został ufundowany przez dwóch *primipilarii*, pochodzących z Hellespontu (430, 432 r.) i z Provincia Insulanea, tj. z Cyklad (431 r.)[3]. Wystawienie posągu miało za każdym razem miejsce po wypełnieniu przez *primipilarii* obowiązku zapewnienia dostaw w ramach systemu tzw. *pastus militum*, bez wątpienia dla stacjonującego w Novae oddziału, którym zapewne była nadal *legio I Italica*[4]. Ponieważ napisy nie wzmiankują, komu były poświęcone posągi, możemy się tylko z pewną dozą prawdopodobieństwa domyślać, że wyobrażały one oprócz samego cesarza Teodozjusza II (408-450 r. n.e.) także jego wpływową żonę Eudokię i siostrę Pulcherię. Bazy posągów z Novae poświadczają nie tylko użytkowanie tamtejszych *principia* jako wielofunkcyjnego centrum obozu, ale także kontynuację w V w. liczącego co najmniej 300 lat zwyczaju wystawiania

[1] Wykopaliska i prace konserwacyjne były finansowane przez Komitet Badań Naukowych i Instytut Archeologii UW przy udziale Fundacji na rzecz Nauki Polskiej (2002).

[2] A. DIMITROVA-MILČEVA, *Importierte Terra sigillata aus Novae*, Izvestija na Archeologičeskija Institut 37, 1987, p. 131, nr 173, pl. XXI 173; T. SARNOWSKI, in: *Novae – Sektor Zachodni, 1987*, Archeologia 40, 1989, p. 145

[3] T. SARNOWSKI, *Die Principia von Novae im späten 4. und frühen 5. Jh.*, in: Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios. Vorträge der internationalen Konferenz, Svištov (1.-5. September 1998), Sofia 1999, p. 61-63

[4] *Idem, Die legio I Italica und der untere Donauabschnitt der Notitia Dignitatum*, Germania 63, 1985, p. 107-127

posągów w wojskowych komendanturach[5], co ma niebagatelne znaczenie w sytuacji braku analogicznych znalezisk z podobnych kontekstów okresu późnego cesarstwa.

Wykop w zachodniej części dziedzińca potwierdził dla późnego okresu (VI w.) obecność wzdłuż zachodniego muru byłych *principia* hali długości co najmniej 12,5 i szerokości 3-3,20 m (**Fig. 5, 14**). Frontowy mur grubości 0,60 m był zbudowany z kamieni łączonych ziemią. Nie wiemy, jakie było przeznaczenie budynku. Tuż pod najniższym poziomem użytkowym portyku, miejscami z drobno tłuczonej ceramiki, biegnie głęboki zaledwie na około 30 cm fundament szerokości 60-80 cm ze stosunkowo małych nieregularnych kamieni piaskowca wiązanych żółtym lessem. Fundament, który biegnie równolegle do zachodniego muru *principia* w odległości 1,80 m od jego wschodniego lica, został razem z odcinkami badanymi wcześniej, w tym m.in. przez kolegów poznańskich, prześledzony na łącznym odcinku długości około 43 m. Tylko po stronie południowej, koło plinty nr 28, tworzy on węzeł z analogicznymi fundamentami biegnącymi na wschód, zachód i dalej na południe. Ciągle niezbyt czytelny jest czasowy stosunek tego fundamentu[6] do zewnętrznego muru *principia*. Najprawdopodobniej jednak długi fundament należał do neroniańskiej budowli komendantury legionu *VIII Augusta*[7], który stacjonował w Novae od około 45 do 69 r.

W południowej części zachodniego portyku dziedzińca zaistniała możliwość uzupełnienia dokumentacji zablokowanego w pewnym momencie bocznego wejścia do *principia* od strony ulicy między komendanturą i położonymi na zachód łaźniami oraz przegrodzonego również murem przejścia między filarami 9 i 10, przy czym ten ostatni zachował się tylko w postaci negatywu (**Fig. 6-8, 15**). Mur między filarami krył wewnątrz dwa wcześniejsze wapienne stopnie schodów prowadzących z dziedzińca do bazyliki. Były one współczesne schodom z równie dużych bloków wapienia w usytuowanym po sąsiedzku bocznym wejściu do *principia*. Jak wynika z porównania poziomów dolnych stopni z grubą warstwą podsypki, południowy kraniec portyku był najprawdopodobniej wyłożony płytami (ok. 47,40 m n.p.m). W fazie IV (początek IV w.)[8], po trzęsieniu ziemi, które miejscami zniszczyło wewnętrzne lico zachodniego muru *principia*, zablokowano nie tylko dotychczasowe wejście i przegrodzono przejście między filarami lecz także grubą warstwą lessu zasypano schody i położono nową, czerwoną posadzkę z drobno tłuczonej ceramiki (ok. 48 m). Kilkakrotnie naprawiana posadzka opadała w stronę północną i wschodnią. Spowodowane drugim trzęsieniem ziemi zniszczenie bazyliki (VI w.) doprowadziło do odbudowy jej zachodniego muru z wykorzystaniem bloków pochodzących z filarów i klińców z arkad oraz do dużej niwelacji jej ruin w części wewnętrznej i na przylegającej od północy powierzchni dziedzińca na poziomie około 48,60-48,80 m.

Dla rozpoznania kolejności przemian w zagospodarowaniu centrum obozu istotne znaczenie miały prace w obrębie trybun (Hz, Hw) na krótkich bokach bazyliki. Najwcześniejsze elementy zabudowy to fundament zewnętrznego muru *principia* (**Fig. 6, 9**), wykonany w wykopie o pionowych ścianach z kamieni łączonych chudą, pomarańczową zaprawą, równolegle doń biegnący w odległości 3,90 m płytszy fundament szerokości nieco ponad 1 m o takiej samej charakterystyce i wodociąg z glinianych rur, prowadzący wodę z południa na północ. W okresie przed budową bazyliki równoległy fundament z poprzecznymi między Gz i Hz oraz Hz i Iz dźwigał chyba mury kilku prostokątnych pomieszczeń. Być może już wtedy powierzchnie Hz i Hw po przeciwległej stronie były zajęte przez trybuny. Poziom użytkowania (ok. 47,25 m) powierzchni przed pomieszczeniami zachodniego skrzydła tworzyła warstwa lessu z małymi okruchami dachówek.

W kolejnej fazie (faza II) zbudowana została jednonawowa bazylika i kolumnowy portyk wzdłuż trzech boków dziedzińca. Przedsięwzięcie trwało chyba dość długo, skoro w trakcie jego realizacji zrezygnowano z zapoczątkowanego projektu wzniesienia dwunawowej bazyliki, o czym świadczy nigdy nie wykorzystany północny pas ławy fundamentowej pod zamierzone filary wąskiej nawy od strony dziedzińca. Od południa ława fundamentowa pod filary bazyliki przecięła wspomniany wcześniej fundament południe-północ z pomarańczową zaprawą, równoległy do zachodniego muru *principia*. Wcześniejsze pomieszczenia po stronie wschodniej i zachodniej wyburzono, a mury we froncie Gz i Gw prawdopodobnie zostały zastąpione niskimi, murowanymi z kamienia ekranami. Wejście z bazyliki do Gw z bardzo mocno wytartym progiem między Hw a parapetem koło filaru 1 miało szerokość około 1,10 m. Pierwszy poziom bazyliki znajdował się na wysokości ok. 47,50 m. Z nieznanych przyczyn cała powierzchnia Hz została pogłębiona do poziomu około 46,40 m, a na jej wschodnim boku rozebrano

[5] *Idem, Zur Statuenausstattung römischer Stabsgebäude*, Bonner Jahrbücher 189, 1989, 97-120

[6] W 1987 r. w lessie łączącym kamienie fundamentu został znaleziony as Nerona (T. SARNOWSKI, in: *Novae – Sektor Zachodni, 1987*, Archeologia 40, 1989, p. 145)

[7] *Idem, Novae – The Western Sector (Principia), 1998-1999*, Archeologia 51, 2000, p. 87

[8] *Idem, Novae – Western Sector, 1995-1997*, Archeologia 49, 1998, p. 75

nie tylko mur ale i sam fundament północ-południe z pomarańczową zaprawą, zastępując go nowym murem szerokości ok. 0,70 m. Tym samym powierzchnia Hz została poszerzona z pierwotnych 3,40 m do 4,50 m. Wzdłuż zachodniego muru bazyliki wzniesiona została przy wolnym dostępie szeroka na 0,50 m ława z kamieni łączonych różową zaprawą. Jej przedłużeniem wzdłuż południowego boku Hz był wykonany tak samo mur oporowy grubości 0,30-0,40 m. Zmniejszył on długość powierzchni Hz o około 0,90 m z 8 do około 7 m. W południowym murze został znaleziony jeszcze w 1987 r. wtórnie użyty ołtarz z dedykacją *pro salute* Hadriana[9]. Ponieważ górna powierzchnia ołtarza wykazuje wyraźne ślady ognia pochodzące najprawdopodobniej z czasu jego konsekracji, można z dużym prawdopodobieństwem przyjąć za J. Kolendo, że wmurowanie kamienia nastąpiło jeszcze za panowania tego władcy. Tym samym uzyskujemy ważny *terminus ante quem* (138 r.) dla datowania nie tylko samego podpiwniczenia, ale i czasu budowy bazyliki, który jestem skłonny umieszczać pod koniec okresu panowania Trajana lub na początku Hadriana.

W kilku miejscach w obrębie Hz zostały ustawione liche filarki z kamieni i dachówek. Wraz ze wspomnianą ławą wzdłuż zachodniego muru *principia* najwyraźniej podtrzymywały one drewnianą podłogę na poziomie ok. 47,50 m, odpowiadającym posadzce w bazylice. Posadzka podpiwniczenia, wykonana z czerwonego grysu ceramicznego i położona na podsypce z żółtego lessu, znajdowała się na średnim poziomie ok. 46,80 m i lekko opadała w stronę zachodnią. W pewnym momencie podpiwniczenie zostało zasypane; na nasypie położono wtedy na poziomie ok. 47,40 m nową czerwoną posadzkę z pokruszonej ceramiki budowlanej. Nie dysponujemy niestety danymi do identyfikacji przeznaczenia powierzchni Hz w trakcie opisanych wyżej zmian. Jeśli była tam trybuna, to musiała mieć konstrukcję drewnianą.

Po trzęsieniu ziemi, w wyniku którego obsunęło się wewnętrzne lico zachodniego muru *principia*, wykonany został na powierzchni Hz duży nasyp ziemny; podparł on odbudowany mur budowli na krótkim boku bazyliki. Górna powierzchnia nasypu (48,70 m) tworzyła jednocześnie platformę trybuny, która od zewnątrz miała kamienne oblicowanie wsparte na cokole ze sfazowanych bloków i zwieńczone prawdopodobnie podobnym gzymsem. W cokole po stronie południowej został znaleziony wtórnie użyty próg oraz duży fragment płyty nagrobnej z II lub początku III w. z przedstawieniem Neptuna i Prozerpiny[10]. Nowa posadzka (less zmieszany z kruszywem ceramicznym) w bazylice znalazła się na poziomie około 47,70-47,80 m, zachodząc miejscami na plinty półkolumn w fasadzie tylnego skrzydła pomieszczeń. Na platformę trybuny prowadziły z dwóch stron z powierzchni Gz i Iz szerokie na ok. 1,50 i długie na ok. 2,50 m schody, liczące w stanie oryginalnym zapewne pięć stopni, z których do dzisiaj zachowały się tylko trzy dolne.

Kolejnym wydarzeniem w dziejach bazyliki i wnętrz tylnego skrzydła było zniszczenie w wyniku pożaru ich dachu, wykonanego już wtedy w większości z wygiętych dachówek. Zniszczenie to, zapisane w omawianym przekroju warstwą rumowiskową, wiążemy z najazdem Hunów i datujemy na lata 40-te V w. Rumowisko dachówek zostało zniwelowane szaro-żółtą i kawową ziemią do nowego poziomu użytkowania na wysokości ok. 48 m. Po zniszczeniu huńskim najprawdopodobniej nie został już odbudowany dach bazyliki. Na przebadanej powierzchni południowej części bazyliki została ona częściowo zabudowana (faza VI 1) pomieszczeniami z kamieni łączonych zaprawą ziemną[11]. Na niezabudowanych powierzchniach niedługo potem miało miejsce intensywne wypalanie wapna przede wszystkim z demontowanych baz posągów, co w analizowanym przekroju znajduje wyraz w białej warstwie rumoszu wapiennego i wapna. Z baz posągów doby pryncypatu przetrwały do naszych czasów na terenie *principia* tylko te, które były wykonane z lichego, nie nadającego sie do wypału wapienia i zostały wtórnie użyte, jak np. część bazy posągu Septymiusza Sewera[12] do podwyższenia progu w wejściu do pomieszczenia Cz, lub jak baza posągu Marsa Wiktora[13] znajdowały się daleko od miejsca wypału wapna. Samo wapno zostało prawdopodobnie użyte na pobliskim placu budowy bazyliki biskupiej. Kilka nieprofilowanych, doskonale nadających się do wtórnego wykorzystania elementów z baz posągów, jak np. inskrybowany blok postumentu, prawdopodobnie pod posąg Wilczycy Kapitolińskiej[14], zostały wtórnie użyte w tej samej budowli.

Kilka kolejnych niwelacji doprowadziło poziom użytkowania w zachodniej części byłej bazyliki do wysokości ok. 48,70 m, odpowiadającej powierzchni platformy trybuny. Do ostatniej niwelacji doszło już po drugim, dużym trzęsieniu ziemi w VI w., które doszczętnie

[9] J. KOLENDO, V. BOŽILOVA, *Inscriptions grecques et latines de Novae (Mésie Inférieure)*, Bordeaux 1997, 89-90, nr 54

[10] T. SARNOWSKI, *Novae – Western Sector (Principia), 1998-1999*, Archeologia 51, 2000, p. 86, pl. XVI 2.

[11] *Idem, Die Principia von Novae im späten 4. und frühen 5. Jh.*, in: Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios. Vorträge der internationalen Konferenz, Svištov (1.-5. September 1998), Sofia 1999, p. 62, Abb. 2 (pomieszczenia α, β, ε)

[12] KOLENDO, BOŽILOVA, *op.cit.*, p. 93-94, nr 57 bis

[13] *Ibidem*, p. 70-71, nr 33

[14] *Ibidem*, p. 82-84, nr 47

zniszczyło filary bazyliki. Dalsze użytkowanie niektórych wnętrz, jak np. Cz, wiązało się już z koniecznością odbudowy murów, które od frontu miały nowe odcinki posadowione na dolnych blokach dawnych filarów. Do tego późnego okresu użytkowania (faza VI 2) dawnej bazyliki należy m.in. mur oznaczony jako 8 na **Fig. 9**.

Intensywne badania w trakcie ostatnich kampanii prowadzono w narożnych pomieszczeniach Ez1 i 2 (**Fig. 10, 17, 18**), które jako jedne z nielicznych w tylnym skrzydle wykazują bogatszą stratygrafię odnoszącą się do okresu sprzed zniszczeń hunskich, tj. od końca I do ok. połowy V w. Od czasu budowy *principia* aż po V w. północne pomieszczenie Ez2 było wykorzystane do celów gospodarczych i kuchennych, z czym wiążą się zmiany w organizacji tej małej powierzchni poprzez budowę kolejnych ścianek działowych, platform do pracy lub instalacji typu piec. Południowe pomieszczenie Ez1 pełniło natomiast najprawdopodobniej funkcję małej biurowej kantyny, w której spożywano posiłki. Pierwsza posadzka na poziomie ok. 48 m była tam wykonana we wschodniej części z płyt ceramicznych (43 x 43 cm), druga z ceramicznego grysu spojonego lessem znajdowała się ok. 20 cm wyżej. Choć nie zachowało się odrębne wejście do pomieszczenia od strony korytarza Dz, możemy się domyślać jego obecności ze względu na duże wytarcie posadzki w części wschodniej. W pewnym momencie doszło do dobudowania od zewnątrz pomieszczenia Ez3. Wydaje się, że pełniło ono funkcję zbliżoną do Ez1, tj. małej sali do wspólnego spożywania posiłków. W pierwszej fazie pomieszczenie Ez3 (**Fig. 19**), do którego wchodziło się szerokim na 0,90 m wejściem od strony Ez1, miało posadzkę wykonaną z hydraulicznej zaprawy na poziomie ok. 48,25 m. Ściany pomieszczenia pokryte były wtedy grubą warstwą wyprawy wapiennej i czerwonym tynkiem, bardzo dobrej jakości, odpowiadającej zachowanym fragmentom tynku w pozostałych pomieszczeniach tylnego skrzydła budowli. Niezwykłą, jak na warunki panujące w *principia*, solidność posadzki i wyprawy ścian należy wiązać z faktem, że pomieszczenie Ez3 było częściowo zagłębione w ziemi. Gdy po jakimś czasie odnawiano po raz drugi czerwony tynk pomieszczenie Ez3 miało już wtedy wzdłuż ścian południowej i zachodniej dwie ceglane ławy szerokości 40 i wysokości 35 cm. Zapewne po trzęsieniu ziemi w IV w., którego ofiarą padł cały południowo-zachodni narożnik budowli, ściany oddzielające Ez1 i Ez2 oraz całe Ez od korytarza Dz, pomieszczenie Ez3 otrzymało system hypokaustycznego ogrzewania nowej posadzki i poprzez tubuli także południowej, zachodniej oraz części północnej ściany. Nieogrzewana była tylko powierzchnia 2 x 1,40 m w północno-wschodnim narożniku, zabudowana w całości cegłami, by we wrażliwym miejscu obok wejścia uniknąć zapadnięcia nadwieszonej posadzki. Od strony Ez1 do ogrzewanego Ez3 prowadziły kamienne, trzystopniowe schody. Nowa posadzka wsparta na słupkach wysokości 0,70 m, każdy wykonany z 8-u cegieł o wymiarach 18 x 18 cm, znajdowała się na poziomie 49,15-49,20 m. Źródłem ciepła dla *hypocaustum* w Ez3 było małe *praefurnium* w Ez1. Odpowiedni przepływ powietrza zapewniał wąski kanał wentylacyjny umieszczony nisko we wschodniej ścianie pomieszczenia.

W okresie użytkowania *hypocaustum* ściany pomieszczenia Ez3 były pokryte kilkakrotnie odnawianym tynkiem, za każdym razem kładzionym na warstwie wyprawy z żółtego lessu. Dwie najwcześniejsze warstwy tynku nosiły dekorację malarską. Obsunięty na posadzkę z wysokości ok. 1,5 m płat tynku ze ściany wschodniej pozwolił rozpoznać i poddać konserwacji mały fragment najwcześniejszej polichromii[15] (**Fig. 20**). Zawiera on przedstawienie głowy młodzieńca na obramowanym, prostokątnym polu imitującym obraz, nad którym widoczne są kanelury kolumny zwieńczonej kapitelem korynckim. Do wykonania malowidła użyto następujących farb temperowych: czerwonej, kremowej, żółtawej, czarnej, brązowej i błękitnej. Należy sądzić, że dekoracja wschodniej ściany pomieszczenia Ez3 naśladowała wyglądem portyk ze zwieszonymi z kolumn wstęgami czerwonego sukna. Nie wiemy, czy także na pozostałych dwóch lub trzech kolumnach widniały obrazy analogiczne do zachowanego. Druga warstwa tynku została nałożona miejscami chyba po to, by odnowić wybrane fragmenty pierwotnej dekoracji. Na kremowych powierzchniach tła zachowało się kilka graffiti z literami greckimi i łacińskimi, które nie układają się niestety w większe całości umożliwiające rekonstrukcję choćby jednego słowa.

Okres użytkowania ogrzewanego pomieszczenia Ez3 pozostawił po sobie stosunkowo dużo małych kości drobiu w ziemi pod niezachowaną miejscami posadzką i w warstwie rumowiskowej. Fragmenty ceramiki, głównie stołowej, z tej samej warstwy nie wychodzą poza ramy IV w. Z III-go w. pochodzi lampa, zapewne lokalna imitacja tzw. Firmalampen[16], znaleziona w wypełnisku wentylacyjnego przelotu w ścianie wschodniej pomieszczenia. Po zniszczeniu wejście z Ez1 zostało zablokowane, a samo pomieszczenie, zasypane grubą warstwą żółtego lessu do

[15] Zabiegami konserwatorskimi zajęła się pieczołowicie K. Wojtowicz z Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie. Po transferze na specjalnie przygotowane podłoże fragment malowidła trafił we wrześniu 2002 r. do Muzeum Miejskiego w Swisztowie.

[16] Cf. M. ČIČIKOVA, *Pottery Lamps from Novae (Lower Moesia)*, Izvestija na Archeologičeskija Institut 37, 1987, p. 171, nr 173, pl. XX 173

poziomu ok. 50-50,20 m, nie było już dłużej użytkowane. Późny mur, biegnący ukośnie z południowego wschodu na północny zachód przez zachodnią część byłego pomieszczenia wykorzystywał jako powierzchnię chodzoną poziom ok. 50,50 m. Doszło do tego zapewne dopiero w okresie średniowiecznym, dość długo po ostatecznym zniszczeniu komendantury w VI w.

Wykopaliska u wejścia z tylnej części obozu (*retentura*) do *principia* poprzez korytarz Dz doprowadziły do częściowego odsłonięcia długich na co najmniej 2,50 m pięciostopniowych schodów z dużych płyt wapienia (**Fig. 10, 21**), które pokonują różnicę wysokości wynoszącą 1,20 m między progiem (48,60) a ostatnią płytą na południu (49,80). W stanie pierwotnym schody miały tylko jeden stopień, o czym świadczą kolejne poziomy uliczne na wysokości 48,80-49,15 m. Do nadbudowy schodów czterema najwyższymi stopniami doszło prawdopodobnie dopiero po trzęsieniu ziemi w IV w. Mały sondaż w poprzek korytarza Dz koło wejścia na południu ujawnił obecność kilku warstw związanych z budową *principia*. W jednej z nich został znaleziony wytarty sesterc Klaudiusza.

W położonych po sąsiedzku pomieszczeniach Cz i Bz wykopaliskami objęto lessową posadzkę wraz z pozostałościami jej kolejnych napraw oraz warstwę podsypki. Celem eksploracji było poszukiwanie negatywowych śladów zainstalowania różnych elementów wyposażenia. Zadokumentowane zostały różne małe zagłębienia, z których część pochodzi z okresu budowy (ślady po słupach rusztowania), część zaś także z okresu użytkowania pomieszczeń. Bliższa identyfikacja wielu śladów musi na razie pozostać nieroztrzygnięta.

W południowo-wschodniej części pomieszczenia Cz pod posadzką i warstwami budowlanymi wykopaliska ujawniły obecność dużej prostokątnej jamy powierzchni ok. 7 m^2 i głębokości 1-1,60 m. Tak jak w przypadku jeszcze większej jamy pod pomieszczeniami Cw i Dw chodziło o dobywanie czystego lessu dla celów budowlanych, np. na podsypki. Materiał z brudnego lessu w wypełniskach obu jam jest podobny (pierwszowieczna terra sigillata, lampy, amfory, fragmenty cienkościennych naczyń importowanych i naczyń produkcji lokalnej, odłamki naczyń szklanych, fragmenty żołnierskiego uzbrojenia i ekwipunku, kości zwierzęce) i zapewne został zebrany gdzieś w pobliżu, przede wszystkim w trakcie porządków robionych na terenie obozu opuszczonego w 69 r. przez *legio VIII Augusta*.

Badania prowadzone we wschodniej części bazyliki i tylnego skrzydła komendantury miały z wyjątkiem pomieszczenia Bw[17] znacznie bardziej ograniczony charakter (**Fig. 11, 17**). Na południowym krańcu *praefurnium* dostarczającego ciepło do ogrzewanego hypokaustycznie pomieszczenia Bw odkryta została zagłębiona w części pod ziemią wąska klatka wejściowa z widniejącymi na zachodnim węgarze śladami przeciągania gałęzi, schody w wejściu do korytarza Dw oraz zagadkowy fundament poprzeczny w pomieszczeniu Ew. W bazylice koło filaru 3 został znaleziony cokół postumentu pod konny posąg cesarza, trzeci lub czwarty przed frontem tylnych pomieszczeń.

Więcej uwagi poświęciliśmy powierzchniom Gw i Hw na krótkim, wschodnim boku bazyliki. Zabudowa i jej koleje w tej części budowli nie w pełni odpowiada sytuacji zastanej na przeciwległym boku bazyliki z powierzchniami Gz-Iz. Wyniki badań zapoczątkowanych przez kolegów bułgarskich jeszcze w latach 80-tych na powierzchni Iw i w północnej części Hw, gdzie oprócz dwóch dolnych stopni schodów prowadzących do góry na południe znaleziono w analogicznej sekwencji czasowej jak na zachodzie szeroki fundament z pomarańczową zaprawą, znacznie późniejszy, niesolidny mur północ-południe powiększający szerokość powierzchni Hw do ok. 4,20 m oraz współczesną mu i z nim związaną konstrukcję z osadzonych pionowo dachówek typu *tegulae*, najprawdopodobniej rodzaj zbiornika na wodę, wydają się wskazywać, że w stosunkowo późnym okresie znajdowała się tam trybuna na ziemnym nasypie. Jest jednak wątpliwe, czy zajmowała ona całą powierzchnię Hw, a to ze względu na inną wymowę znalezisk i stratygrafii po stronie południowej, na styku powierzchni Hw i Gw (**Fig. 11, 22**). Po ewentualnym demontażu murów stojących na fundamentach z pomarańczową zaprawą doszło do skrócenia od południa powierzchni Hw poprzez budowę lichego, płytko posadowionego muru wschód-zachód. W murze tym znajdowało się wejście szerokości 0,90 m z wytartym progiem, prowadzące z Gw do południowej części Hw. Gdzieś dalej na północ mógł się znajdować kolejny mur poprzeczny dzielący Hz na dwa mniejsze pomieszczenia.

Wyniki wykopalisk kilku ostatnich sezonów skłaniają do dokonania pewnych korekt w rozwarstwieniu chronologicznym budowli *principia*[18]. Pierwsze z dwóch dużych trzęsień ziemi miało miejsce najprawdopodobniej dopiero pod koniec fazy III2 na początku IV w. i to dopiero po nim w fazie IV (IV w.) zablokowano wejścia

[17] O wykopaliskach i materiale z pomieszczenia Bw T. SARNOWSKI, Novae – *Western Sector (Principia), 1998-1999*, Archeologia 51, 2000, p. 82-83; L. KOVALEVSKAJA, A. TOMAS, T. SARNOWSKI, *Flasze gliniane z principia w Novae*, Novensia 12, 2000, p. 107-126; A. GRĘZAK, J. PIĄTKOWSKA-MAŁECKA, *Szczątki zwierzęce z principia w Novae z IV w. n.e.*, Novensia 12, 2000, p. 99-105

[18] T. SARNOWSKI, *Novae – Western Sector, 1995-1997*, Archeologia 49, 1998, p. 73-75

z bocznych ulic, przegrodzono przejście między filarami 9 i 10 oraz położono nową czerwoną posadzkę. Z kolei budowa podpiwniczenia na powierzchni Hz przypada na czas wznoszenia bazyliki na początku II w., zaś dobudowanie pomieszczeń na zapleczu Bz, Cz i Ez oraz wbudowanie piwnicy hypokaustycznej w Bz miało miejsce wcześniej niż sądziliśmy do tej pory, a mianowicie już w fazie III1 na początku III w., najprawdopodobniej za rządów Septymiusza Sewera. Pełne opracowanie materiału zabytkowego przyniesie zapewne dalsze uściślenia w periodyzacji kolejów zabudowy w centrum obozu w Novae.

TADEUSZ SARNOWSKI (*IA UW*)

INTRA FINES IMPERII. HEADQUARTERS BUILDING AT NOVAE. EXCAVATIONS OF 1997-2002

SUMMARY

The present interim report deals with results of the last six season's work within the headquarters building (*principia*) in the central part (Fig. 1, 2) of the fortress of the *legio I Italica* at Novae on the Lower Danube. The excavation was carried out in the front section of the courtyard (Fig. 3, 4, 12, 13), the west portico of the courtyard (Fig. 5-8, 14, 15), at both short ends of the *basilica principiorum* (Fig. 9, 10, 16, 17), in the rear range of rooms – Rooms Bz-Ez1, Ez2, Ez3 (Fig. 10, 18, 19) and at the entrance to the *praefurnium* behind Room Bw. Some new details and corrections are added to the plan and to the reconstruction of the history of the building's occupation. Figures 23 and 24 show a first attempt of computer visualization of its architecture.

PLANSZA 52

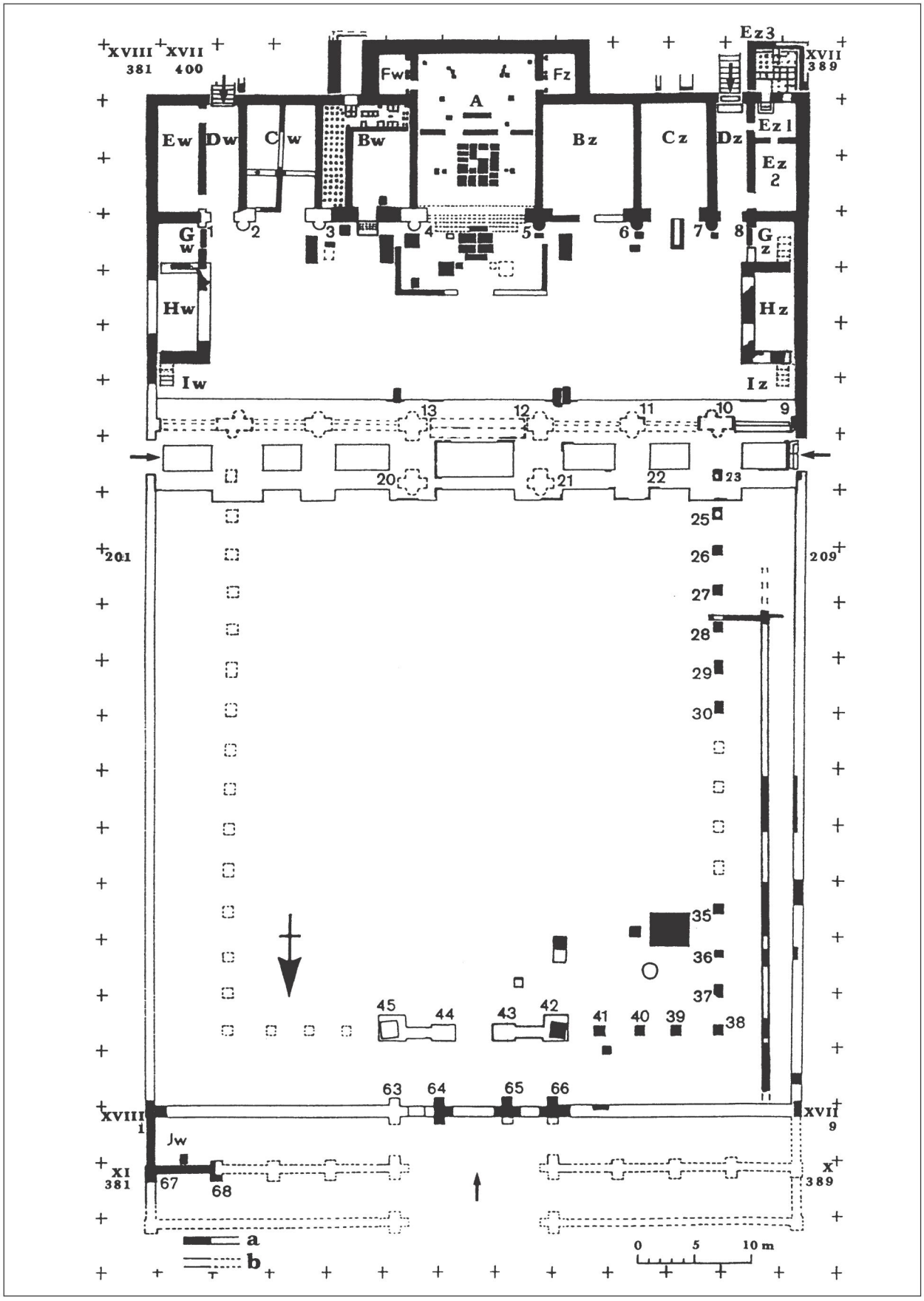

Fig. 1. Novae. Komendantura (*principia*). Plan. Skala 1: 500

PLANSZA 53

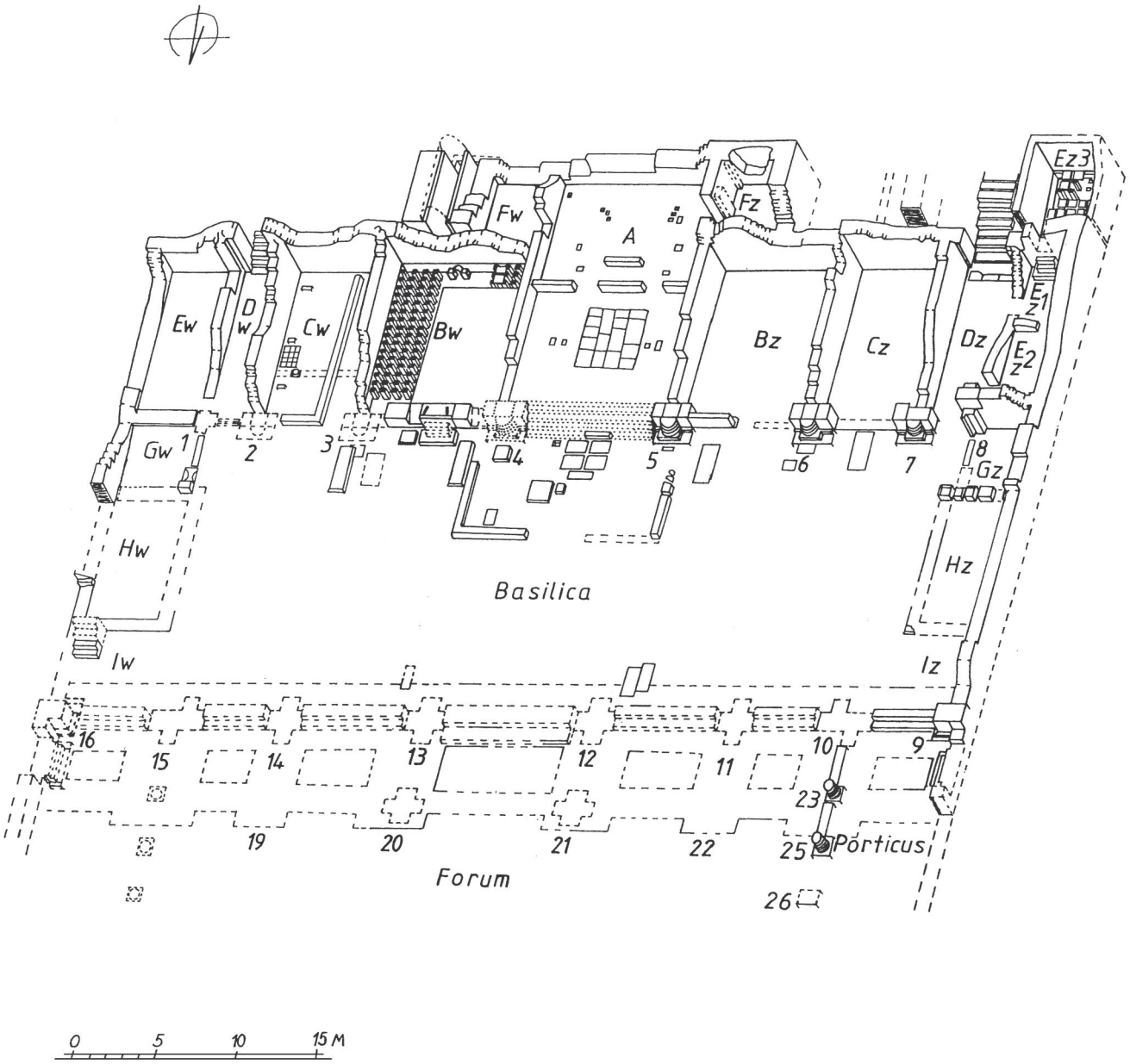

Fig. 2. Novae. Principia. Aksonometria tylnej części komendantury. Skala 1: 400

PLANSZA 54

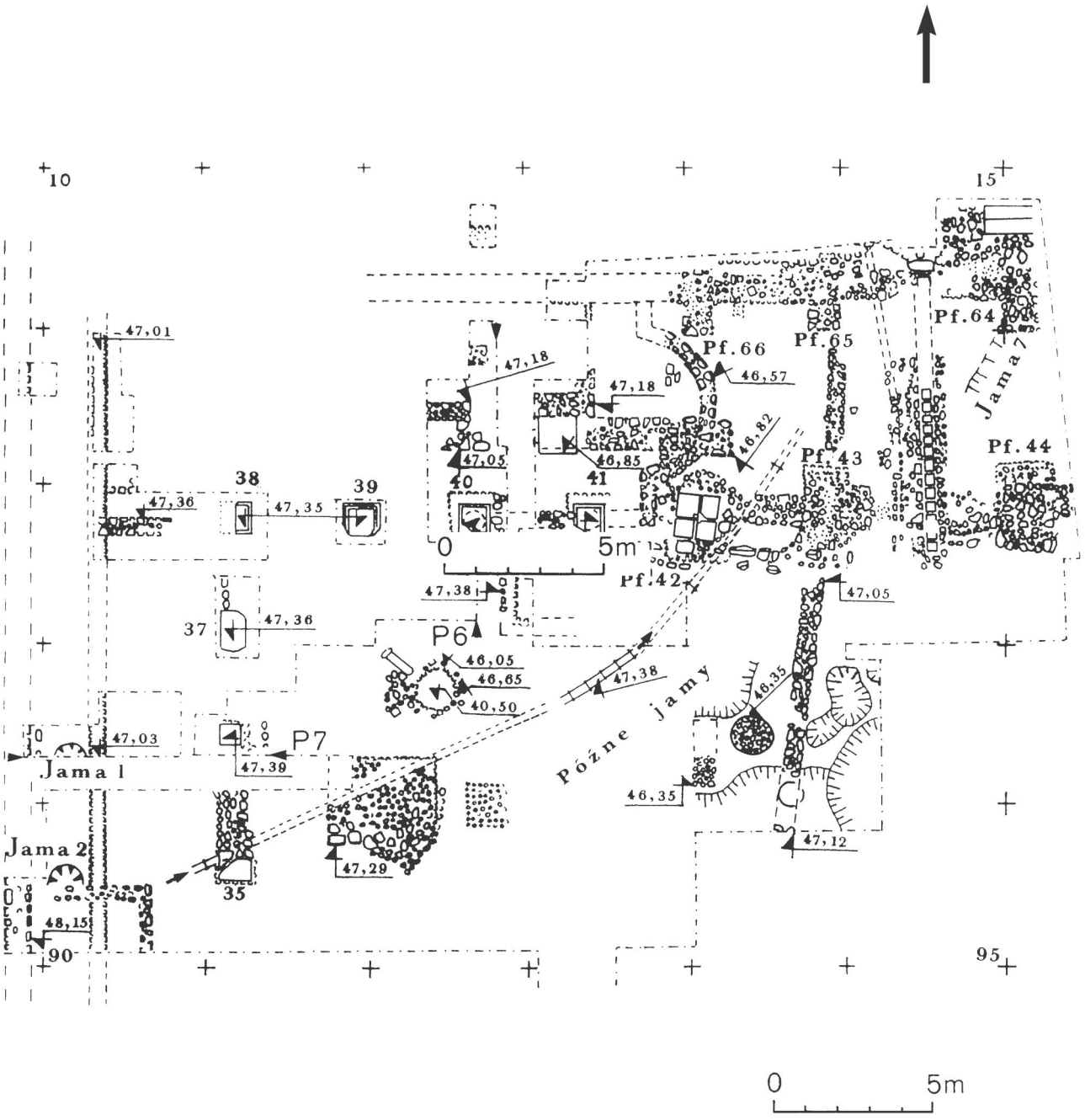

Fig. 3. Novae. Principia. Północno-zachodnia część komendantury. Plan. Skala 1: 200

PLANSZA 55

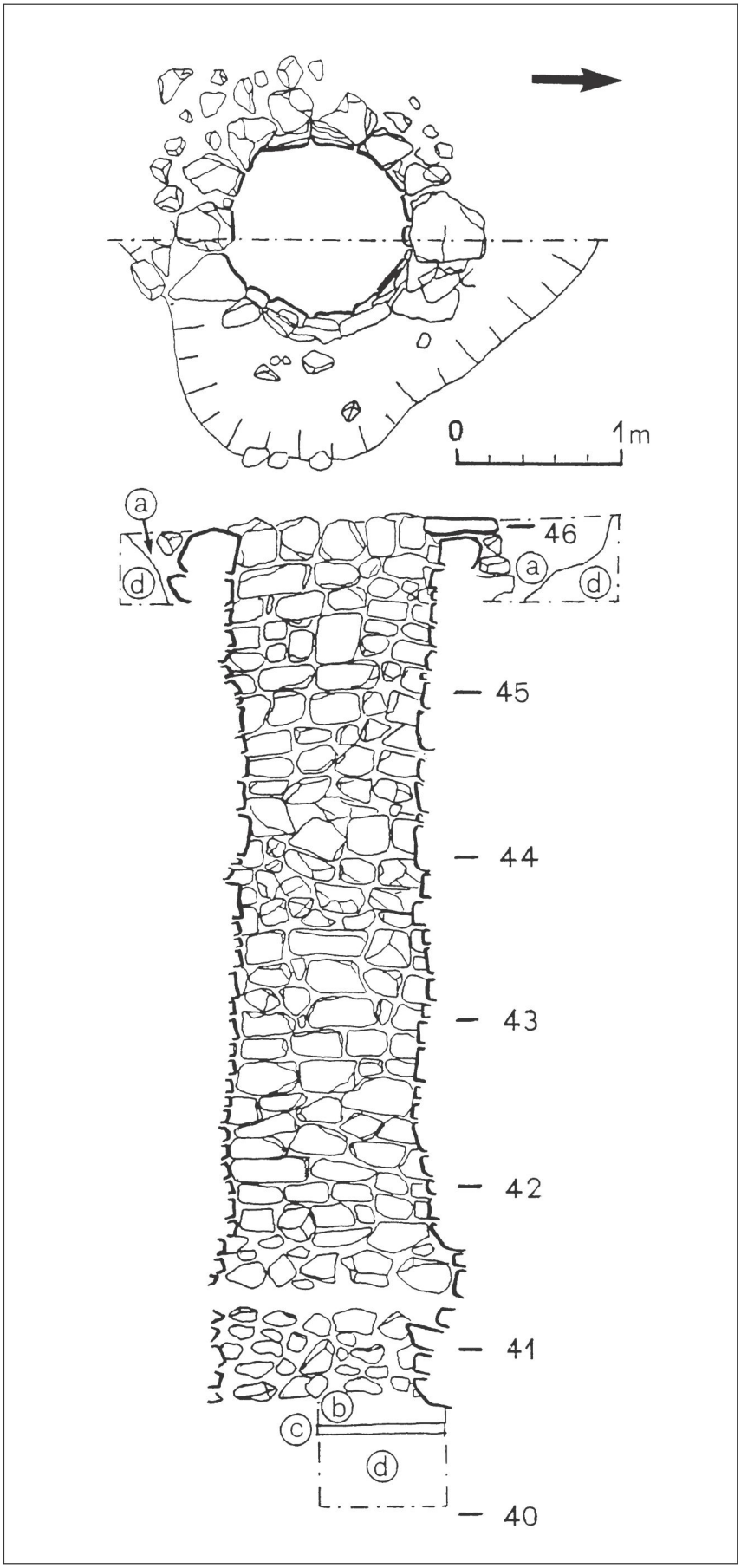

Fig. 4. Novae. *Principia*. Studnia w północno-zachodniej części dziedzińca komendantury. Plan i przekrój. Skala 1:40. Objaśnienia: a – wkop pod studnię; b – ciemny less; c – spalenizna; d – calec (żółty less)

PLANSZA 56

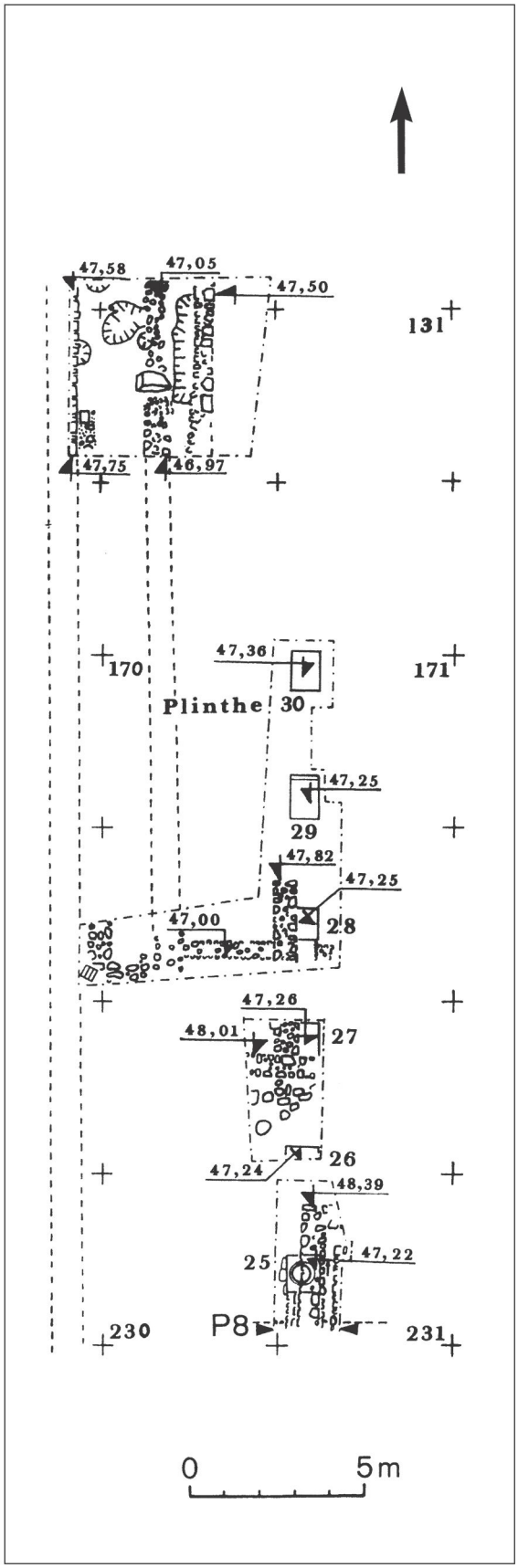

Fig. 5. Novae. *Principia*. Zachodni portyk dziedzińca komendantury. Plan. Skala 1: 200

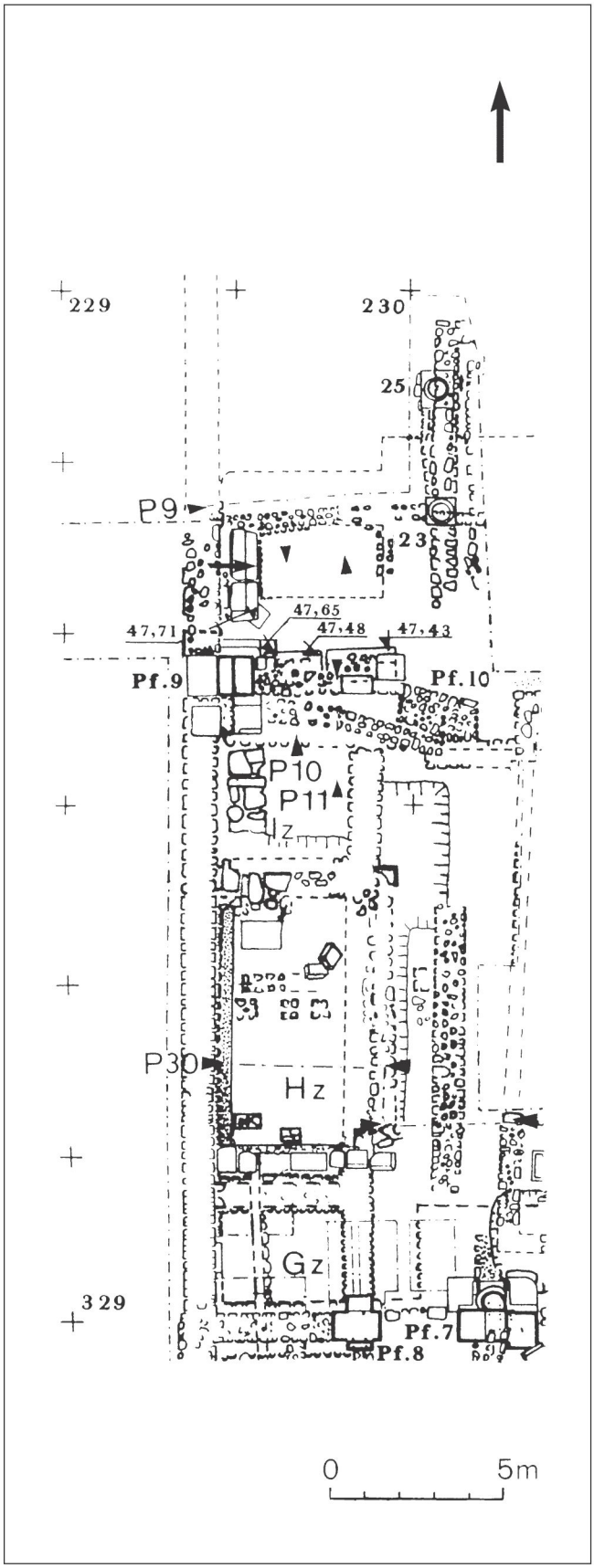

Fig. 6. Novae. *Principia*. Zachodni bok bazyliki i południowa część portyku dziedzińca. Plan. Skala 1: 200

PLANSZA 57

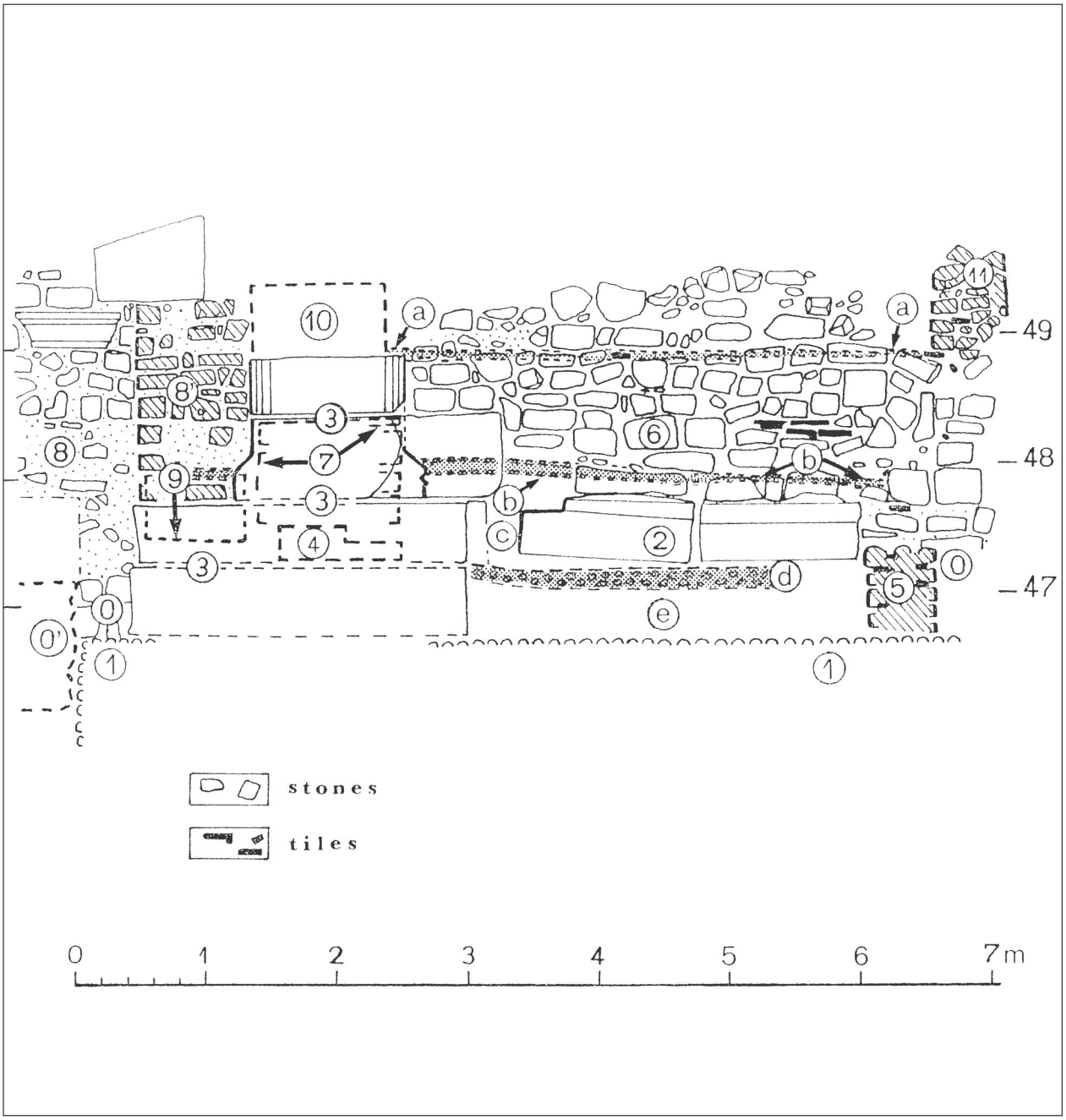

Fig. 7. Novae. *Principia*. Przekrój u zachodniego wejścia. Widok ze wschodu. Skala 1: 50. Objaśnienia: 0 – Fundament zachodniego muru *principia* (pomarańczowa zaprawa); 0' – Projekcja ze wschodu fundamentu północ-południe (pomarańczowa zaprawa); 1 – Ława fundamentowa (biała zaprawa) pod filary bazyliki; 2 – Schody w wejściu; 3 – Filar 9 i bloki cokołu filaru; 4 – Schody z zachodniego portyku dziedzińca do bazyliki; 5 – Mur progowy (?) z kamieni i odłamków dachówek (zaprawa ziemna); 6 – Mur blokujący wejście (zaprawa szara z dużą ilością grubo pokruszonej ceramiki budowlanej, w górnej partii nadbudowa z zaprawą ziemną, współczesna murom 10 i 11; 7 – Mur wzniesiony między filarami 9 i 10 (zaprawa biała); 8 – Odbudowany po trzęsieniu ziemi zachodni mur *principia* (zaprawa kremowa z dużą ilością grubo pokruszonej ceramiki budowlanej); 8' – Filar przyścienny; 9 – Projekcja ze wschodu muru progowego (?) (zaprawa ziemna); 10 – Projekcja ze wschodu muru z kamieni i odłamków cegieł (zaprawa ziemna); 11 – Mur z kamieni i odłamków cegieł łączonych ziemią, a. Poziom posadzkowy współczesny murom 10 i 11 (żółta ziemia), b. Dwa poziomy posadzkowe z drobnych okruchów ceramiki wiązanych gliną, c. Nasyp z żółto-kawowego lessu, d. Warstwa podsypki pod niezachowane płyty (tłuczeń kamienny), e. Nasyp z jasnokawowego lessu.

PLANSZA 58

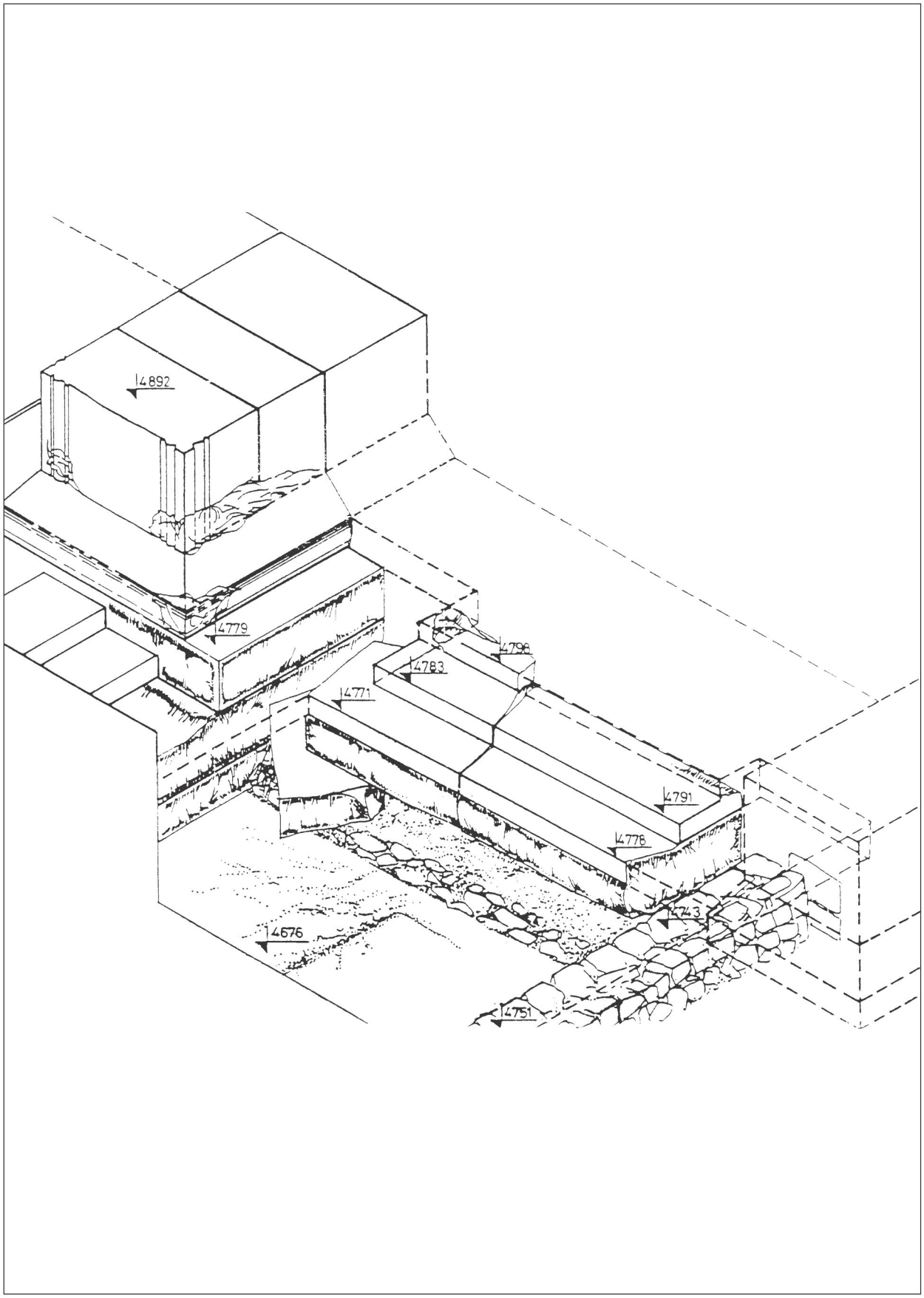

Fig. 8. Novae. *Principia.* Boczne wejście do komendantury od strony zachodniej. Rys. M. Barański

PLANSZA 59

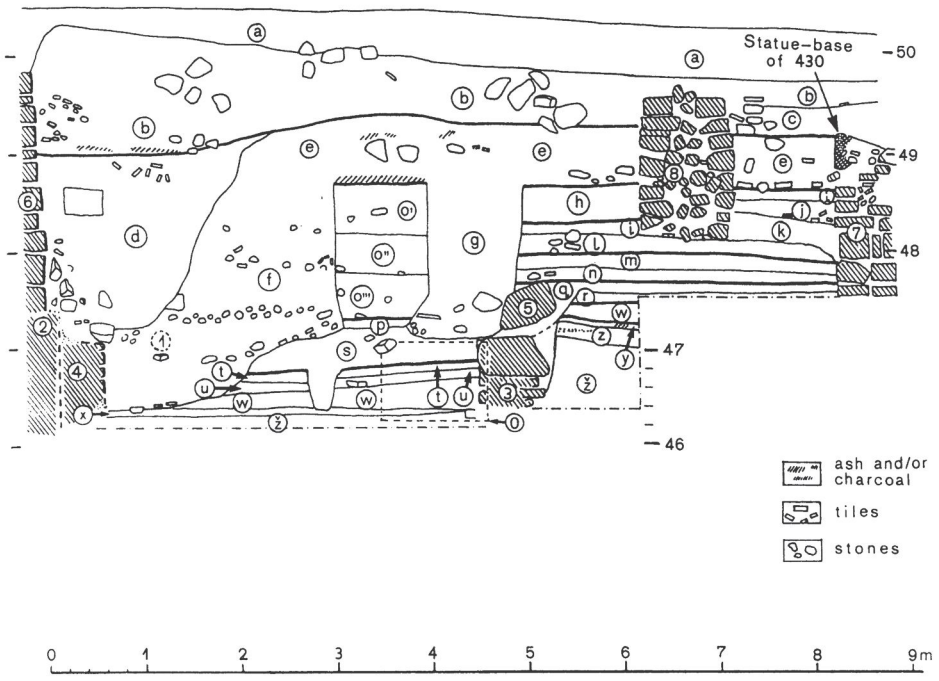

Fig. 9. Novae. *Principia*. Przekrój P30 przez powierzchnię Hz i przylegającą część bazyliki. Skala 1: 80. Objaśnienia: 0 – Projekcja z południa rozebranego fundamentu wschodniego muru trybuny (zaprawa pomarańczowa); 1 – Projekcja z południa terakotowej rury wodociągowej; 2 – Fundament i dwie dolne warstwy zachodniego muru *principia* (zaprawa pomarańczowa); 3 – Wschodni mur pomieszczenia z płytką piwnicą; 4 – Ława z różową zaprawą; 5 – Kamienie muru pod cokół późnej trybuny; 6 – Odbudowany po trzęsieniu ziemi zachodni mur *principia* (zaprawa kremowa z dużą ilością grubych okruchów ceramiki budowlanej); 7 – Narożnik pomieszczenia wbudowanego w bazylikę (zaprawa ziemna); 8 – Mur z kamieni łączonych żółtym lessem, a. Humus, b + c. Szaro-żółta ziemia, d. Wypełnisko wkopu (szara ziemia z rumoszem wapiennym), e. Nasyp z szaro-żółtej ziemi, f. Wypełnisko jamy wykopanej dla dobycia lessu, g. Wypełnisko rowu rozbiórkowego kamiennego lica trybuny, h. Nasyp z szaro-kawowej ziemi, i. Żółty less, j. Nasyp z ciemnoszarej ziemi z węgielkami, k. Nasyp z szaro-kawowej luźnej ziemi, l. Szaro-kawowa ziemia z dużą ilością rozbitego wapienia i wapna we wschodniej części, m. Nasyp z szaro-żółtej ziemi, n. Rumowisko odłamków wygiętych dachówek, o'. Szara ubita ziemia, o''. Szaro-żółta ziemia, o'''. Ubity rumosz wapienny, p. Gruby grys ceramiczny, q + r. Brudna, szaro-kawowa ziemia wypełniska wkopu fundamentowego i szaro-żółta podsypki pod kilkakrotnie reperowaną czerwoną posadzkę z grysu ceramicznego, s. Nasyp z szaro-kawowej ziemi z licznymi węgielkami w dolnej części, t. Drobny, czerwony grys ceramiczny, u. Podsypka z żółtego lessu, w. Nasyp z kawowego (zachód) i żółtego (wschód) lessu, x. Szaro-kawowa ziemia (humus pierwotny ?), y. Kawowy less z okruchami dachówek, z. Kawowa ziemia, ż. Kawowy less (calec).

PLANSZA 60

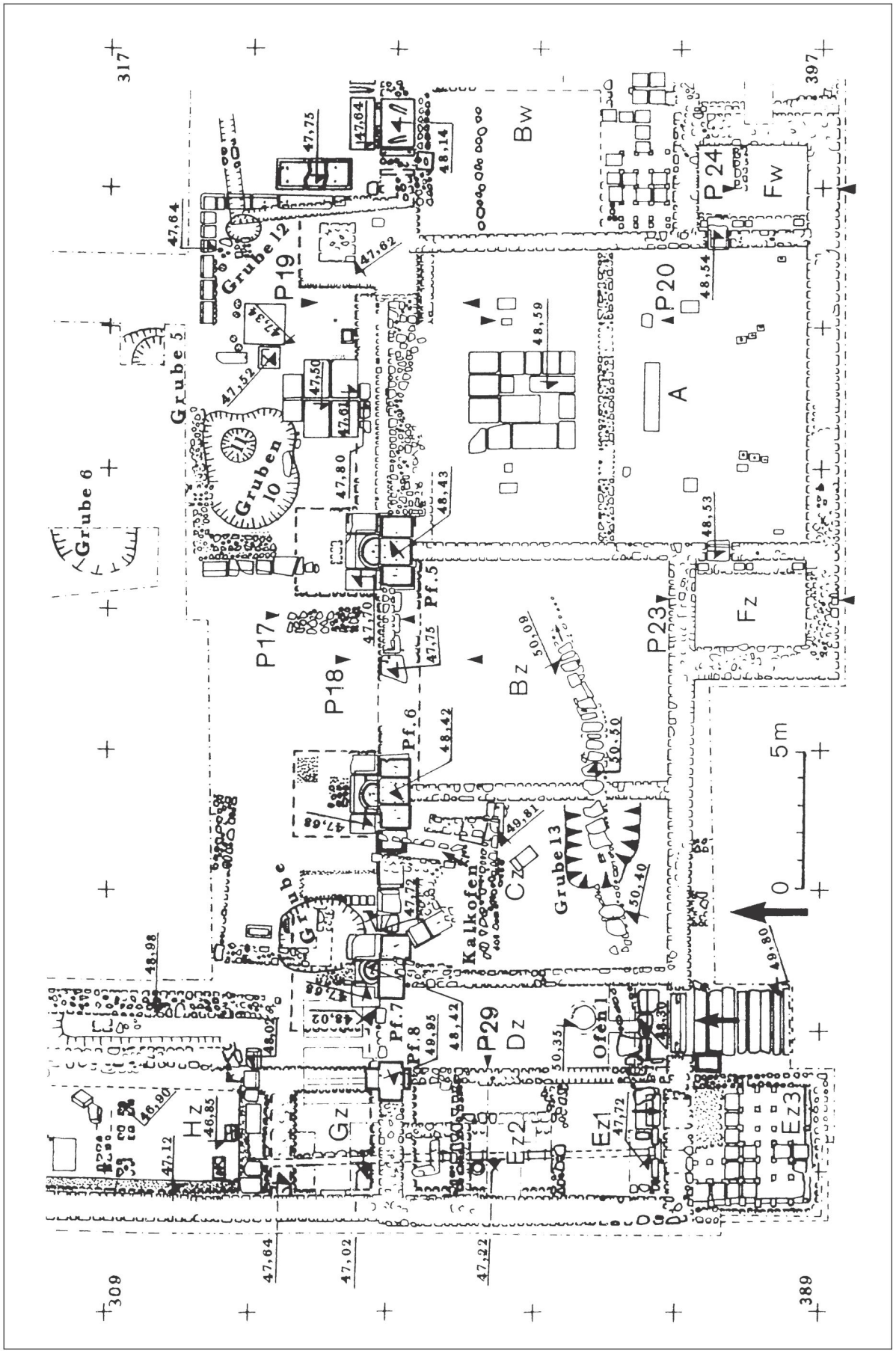

Fig. 10. Novae. Principia. Zachodnia część tylnego skrzydła budowli. Plan. Skala 1: 200

PLANSZA 61

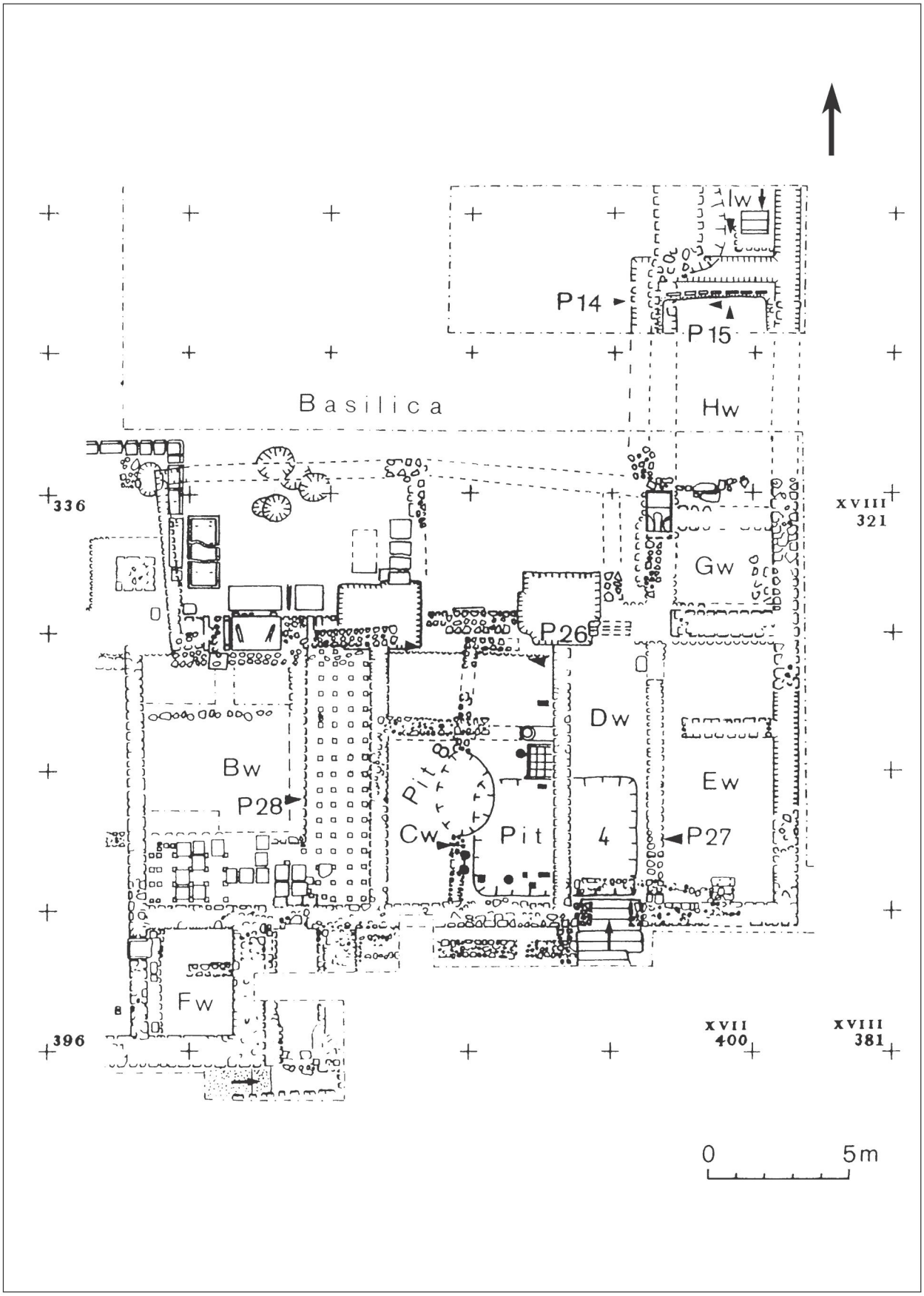

Fig. 11. Novae. *Principia*. Wschodnia część tylnego skrzydła budowli. Plan. Skala 1: 200

PLANSZA 62

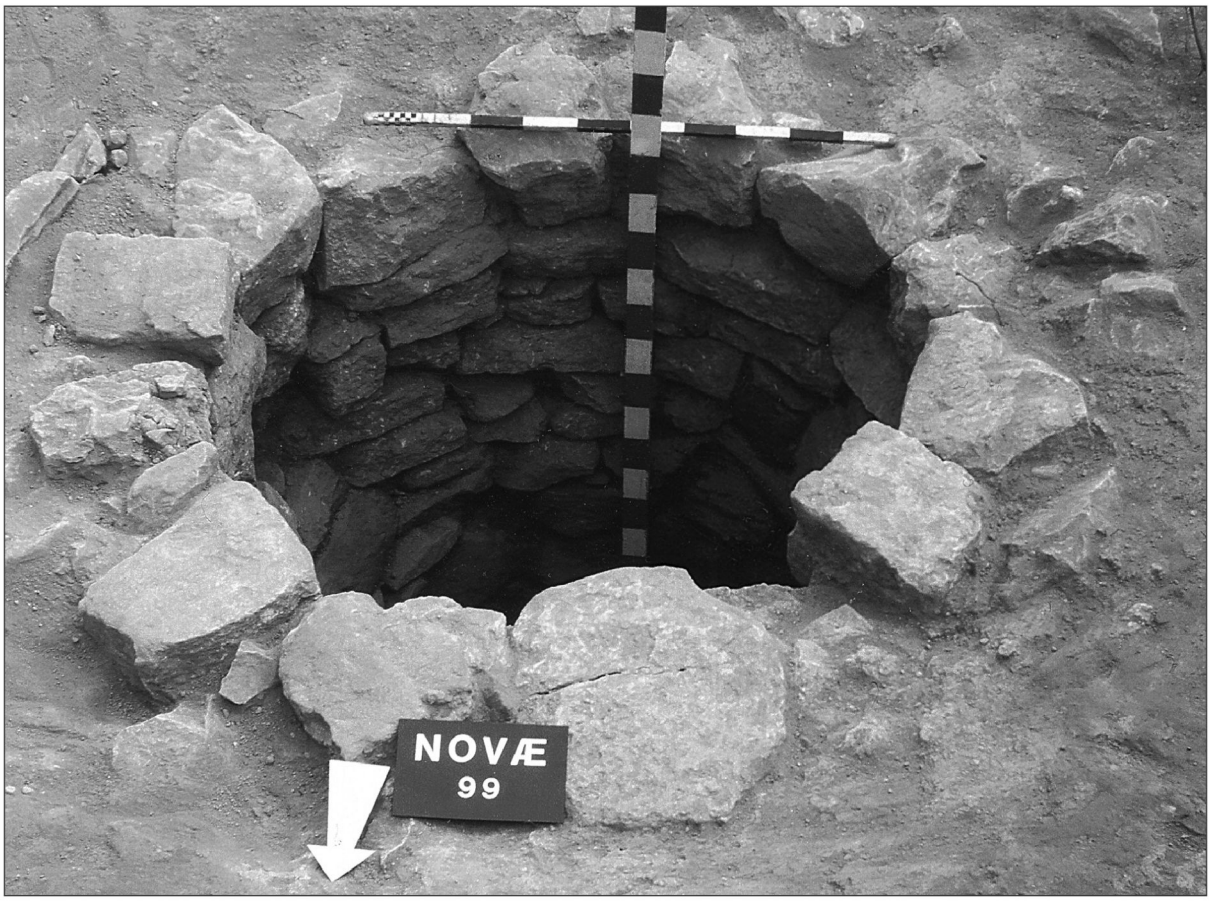

Fig. 12. Novae. *Principia*. Studnia w północno-zachodnim narożniku dziedzińca

Fig. 13. Novae. *Principia*. Jamy na dziedzińcu

PLANSZA 63

Fig. 14. Novae. *Principia*. Dziedziniec. Środkowa część portyku zachodniego

Fig. 15. Novae. *Principia*. Boczne wejście po stronie zachodniej

PLANSZA 64

Fig. 16. Novae. *Principia*. Zachodni bok bazyliki. Widok z północnego-wschodu

Fig. 17. Novae. *Principia*. Bazylika i tylne skrzydło pomieszczeń. Widok z północnego-wschodu

PLANSZA 65

Fig. 18. Novae. *Principia.* Narożne pomieszczenia Ez1 i Ez2. Widok z północy

PLANSZA 66

Fig. 19. Novae. *Principia*. Pomieszczenie Ez3. Widok z północy

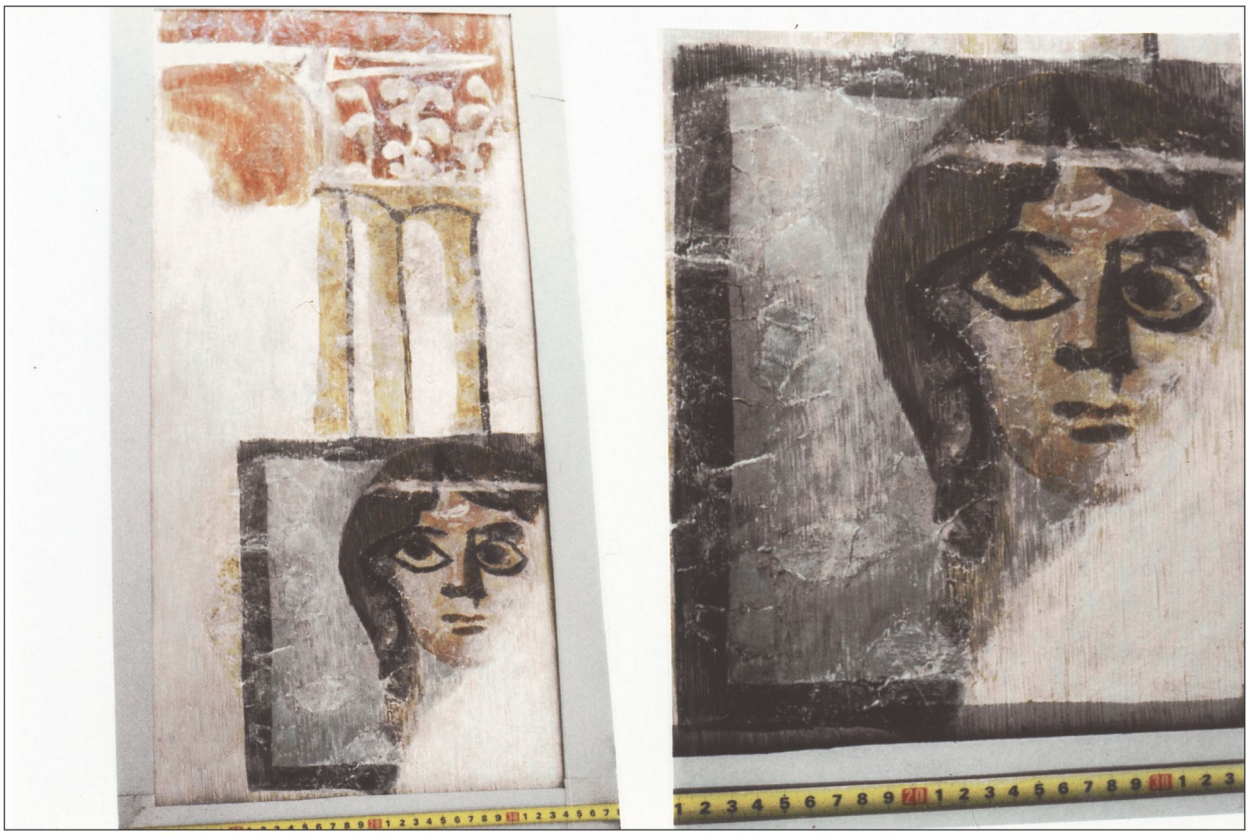

Fig. 20. Novae. *Principia*. Fragment malowidła z pomieszczenia Ez3 po zabiegach konserwacyjnych

Fig. 21. Novae. *Principia*. Schody w wejściu do korytarza Dz. Widok z północy

Fig. 22. Novae. *Principia*. Powierzchnia Gw i Hw. Widok z południa

PLANSZA 68

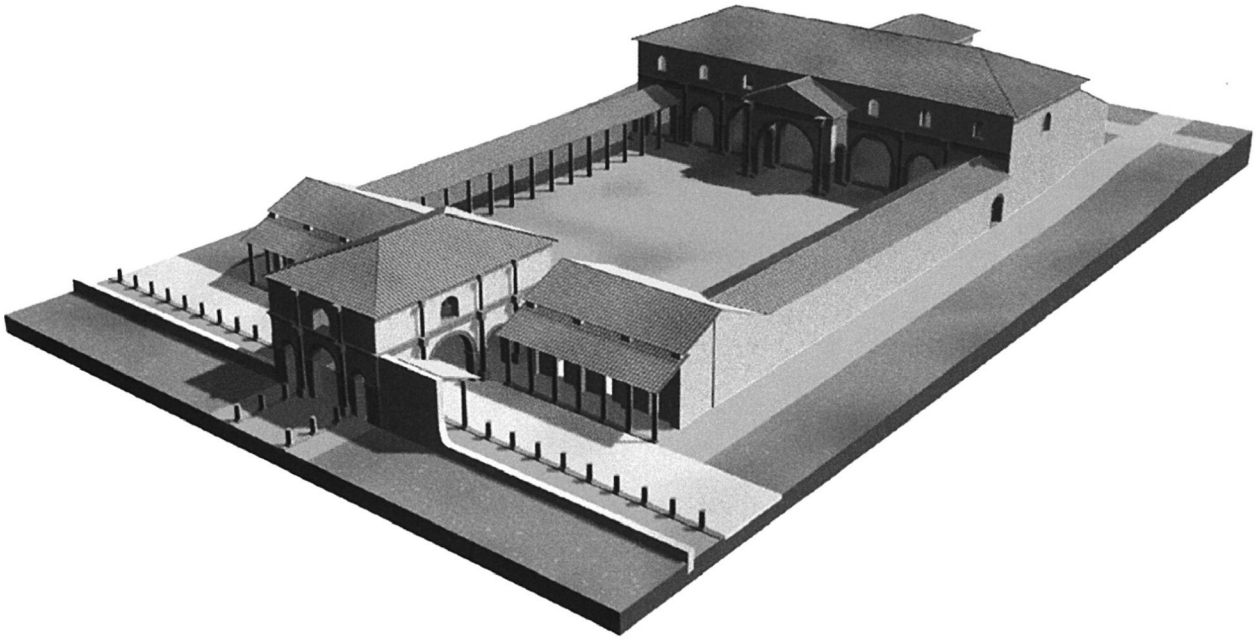

Fig. 23. Novae. *Principia*. Wstępna próba komputerowej wizualizacji architektury zespołu. Widok z północnego zachodu (T. Sarnowski, J. Kaniszewski)

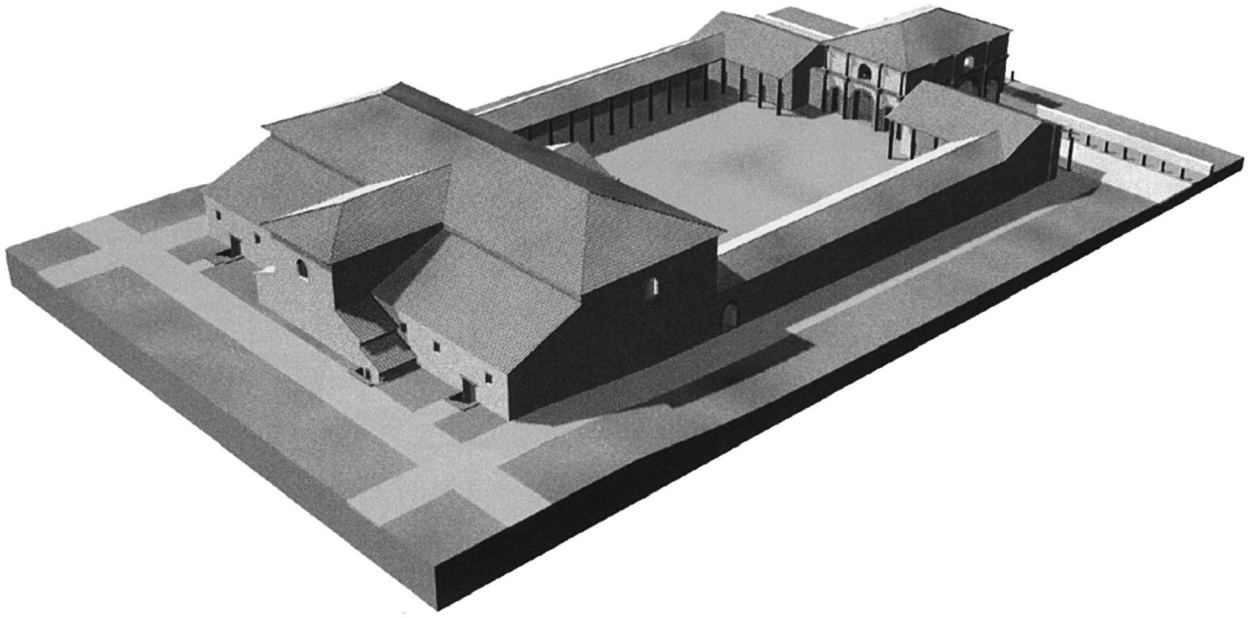

Fig. 24. Novae. *Principia*. Wstępna próba komputerowej wizualizacji architektury zespołu. Widok z południowego wschodu (T. Sarnowski, J. Kaniszewski)